

В.А. Бушаков

**ОГУЗО-ТУРКМЕНСЬКИЙ КОМПОНЕНТ
В ЕТНОГЕНЕЗИ КРИМСЬКИХ ТАТАР**

Спрадавна Криму притаманна поліетнічність, обумовлена поділом його території на такі природно-географічні зони: степову, нагірну, Керченський півострів та Південнобережжя. Зональні природні умови формували господарський уклад, побут і культуру населення, визначали етногенетичні процеси і процеси державотворення.

У доісторичну добу в гірській частині Криму сформувалася кизил-кобинська археологічна культура, котра належала таврам, а решту півострова займали степові доскіфські племена, вірогідно, іраномовні, як і таври [Степи... 1989, 29-32, 80-83; Храпунов 1995, 9-25]. В античну епоху на Керченському півострові існувало Боспорське царство, гори і Південний берег Криму займали таври, південно-західною частиною володів Херсонес, передгір'я і степ належали Скіфському царству зі столицею в Неаполі, що знаходився на місці сучасного городища Керменчік у Сімферополі [Античные государства... 1984, 45-71; Степи... 1989, 125-140].

Напередодні монгольського завоювання в нагірному Криму мешкали алани, що інтегрувалися в румейську релігійну і мовну спільність, а степ займали кипчаки-половці. В золотоординську епоху в Криму оселилися тюрко-монгольські племена й роди, імена котрих збереглися в назвах сіл північного передгір'я і гірських долин: *Байдар, Албат, Актачи, Бадрак, Кояш, Карач, Курчи, Даїр, Бітак, Вейрат, Калмук-Кари, Чуюнчи, Найман, Аргин, Конрат, Баксан, Тайган, Тама, Уйшун* та інші. В топонімії Південного берега немає жодного тюрко-монгольського етноніма, оскільки степовики там не селилися через відсутність умов для ведення скотарського господарства.

За часів середньовіччя передгір'я і степ належали Кримському ханству, південно-західна частина півострова — князівству Феодоро, Південнобережжя перейшло від Візантії Генуезькій республіці. В 1475 році генуезькі володіння в Криму і Феодоро загарбала Османська імперія, утворивши тут свій санджак із

центром у Кафі, що проіснував до 1774 р. Трьохсотлітнє османське панування в південному Криму призвело до ісламізації і мовної асиміляції частини християнського грекомовного населення. В санджаку оселялися вихідці з Анатолії та північно-західного Кавказу, про що свідчать археологічні матеріали [Мьц 1991] і топоніміка: етнонім *черкес* в назвах багатьох урочищ і селищ; ойконіми *Харатук* حرتوق, пов'язані з убихським етнонімом *вардане* та етноойконімом *Арадук* в Абхазії; ойконім *Тувак*, що етимологізується з адигейського *тІуакІ* “долина межі гір”, “межиріччя”. Кримський хан Сагіб-Гірей (вбитий в 1554 р.), здобувши перемогу над астраханським ханом Ягмурджи, переселив з його володінь до степового Криму ногайців [Негри 1844, 384].

Дотатарське населення нагірної частини Криму А. Якобсон охарактеризував так: “Населення цього краю не можна назвати ні грецьким, ні готським, ні аланським. Не можна назвати його і праболгарським. Різні народності краю, довгий час перебуваючи в постійному спілкуванні і тісній взаємодії, неминуче зливалися, створюючи єдиний етнічний сплав. Епоха інтенсивного зросту сільських поселень в Тавріці — VIII-IX ст. — це час формування в країні єдиної середньовічної народності, в котрій розчинялися різні етнічні елементи, в тому чи іншому ступені грецизовані” [Якобсон 1970, 194]. Тюрко-монгольські родоплемінні групи, що осіли в нагірному Криму, сприйняли від автохтонного етносу сільську територіальну общину, котра склалася тут у глибокому середньовіччі [Якобсон 1970, 168-169]. Саме в північному передгір'ї між Старим Кримом, який був першою столицею Кримського юрту, і Бахчисараєм, столицею Кримського ханства,— цей район називається *orta yolaq* “середня смуга” — в результаті змішування прийшлих тюрко-монгольських племен з місцевим дотатарським населенням сформувалося ядро кримськотатарського етносу.

При безперервних міграціях на півострів різномовних народів древній етнолінгвістичний поділ Криму неухильно відновлювався. Ось що пише історик Кримського ханства В. Смирнов: “... тюркське населення в Криму становить неабияке розмаїття, яке позначилося як га зовнішній будові тіла, особливо в рисах обличчя, так і на фонетичній структурі мови. Таке розмаїття на відносно невеличкому територіальному просторі не могла бути, певна річ, спричинено простою випадковістю або впливом лише самих географічних умов. Тип татар

Південного берега і найближчих до нього гірських містин внутрішнього Криму значно відрізняється від татарського типу пологих місцин і степових рівнин, не кажучи вже про чистих ногайців” [Смирнов 1887, 4-5]. Самі кримські татари поділяли тюркське населення півострова, включаючи ногайців, на *şehernen dağ xalqı* “народ міст і гір” (це жителі Сімферополя, Карасубазара, Феодосії та Євпаторії, гір і Південнобережжя) і *çöl xalqı* “народ степу”. Згідно з класифікацією тюркських мов, діалект степового ногайського населення (*noğay tatarları*) належить до кипчацької групи, діалект південнобережних татар — до огузької, а діалект татар “середньої смуги” (*qırım tatarları*) у фонетичному і лексико-граматичному відношеннях є проміжним між північним кипчацьким і південним огузьким. Татари “середньої смуги” населення Південного берега, як християнське греко- і тюркомовне, тобто румеїв та урумів, так і тюркомовне мусульманське, іменували древнім, центральноазійським за походженням, терміном *tat* [Радде 1856, 290-291; Радлов 1896, XII-XV; Кримський 1974, 499-502; Севортян 1996, 234; Ізидінова 1995]. На Сході татами тюрки-кочовики називали землеробське іраномовне населення. Кримські ногайці татами вважали не лише південнобережних жителів, а також передгірських і гірських татар [Кондараки 1783, 149; Филоненко 128; Pelliot 1949, 77-106; Севортян 1966, 234; Schütz 1977].

В історичній ойконімії Криму відображено близько трьохсот родоплемінних імен, в основному тюркських та монгольських. Історико-лінгвістичне дослідження кримської етноойконімії дає змогу виявити співвідношення різних етнічних компонентів, котрі взяли участь в етногенезі кримськотатарського етносу: кипчаків, туркменів, монголів, аланів і “черкесів”. Мабуть, першим звернув увагу на значення етноойконімії Криму в дослідженні походження кримськотатарського народу М. Арістов: “... в іменах татарських сіл на Таврійському півострові збереглися дотепер назви родів, котрі показують основний етнічний склад кримських татар. Саме в списках населених місць кримських повітів Таврійської губернії (крім Ялтинського), виданих в 1856 р., зустрічаються по п’ять разів імена *найман* і *аргин*, чотири рази ім’я *конград*, по три рази імена *кипчак*, *алчин* і *китай*, по два рази імена *кангли*, *алач* і *тама*; окрім того, ті ж імена *кірей*, *кіріет*, *киргиз-казак* та інші виявляються в складних іменах населених місць, напр., *Боз-Оглу-Кереїт*, *Унгар-Найман*, *Карт-Казак*, цікаве, поміж інших, ім’я *Кучук-Токсаба* (№ 750)” [Арістов 1896,

402-403]. На тотожність казахських і узбецьких родоплемінних імен вказував О. Акчокраклы: “Нині в Криму існує багато сіл, котрі носять назви киргизо-казахських і узбецьких улусів та орд. Як свідчать їхні назви, ці племена будучи ще кочовиками твердо знали імена своїх уругів, але з переходом до осілого життя, внаслідок частих змін місця проживання, через нестаток землі і змішування родів переплутані і забуті назви орд, улусів та уругів, збережено лише форму написання тамг” [Акчокраклы 1927, 7]. У статті А. Маркевича “Географічна номенклатура Криму як історичний матеріал: (Топонімічні дані кримських архівів)”, написаній на засадах п’яти тисяч архівних справ і межових планів, зазначено: “Важливе значення мають назви татарських і ногайських поселень у степовій частині Криму для з’ясування складу його населення в татарську добу, а також назви залишених, розорених сіл внаслідок виходу татар до Туреччини, бо багато цих назв згодом було забуто чи замінено іншими” [Маркевич 1928, 31]. Незабаром була опублікована стаття З. Навширванова “Первісні нотатки щодо племінного складу тюркських народностей, що перебували на півдні Русі і в Криму”, в якій на основі писемних джерел і топонімічних даних робиться необгрунтований висновок, що в складі тюркського населення Криму переважає огузький компонент. Статтю автор завершив такими словами: “Тюрко-татарська топонімія Криму ще не розроблена. Лінгвістика, філологія та етнографія кримських тюрко-татар майже не порушені. Мої нотатки є попередніми і лише намічають кілька питань, пов’язаних з топонімією та архоетнографією. Розвинути намічені питання як слід я ще не зміг через відсутність під руками необхідних історичних джерел, в яких, я гадаю, знайдеться ключ до цих питань” [Навширванов 1929, 96].

Огузо-туркменську частку в конгломераті тюрко-монгольських племен, що осіли в Криму, можна визначити шляхом аналізу номенклатури родоплемінних імен, відбитих в топонімії або згаданих в писемних пам’ятках, використовуючи притім різні побічні докази.

Згідно зі свідченнями мусульманських і візантійських істориків, в 1263/64 році з Малої Азії в Добруджу, а звідти вже до Криму переселилося сельджуцьке плем’я *чапані*, очолюване Салтук-Бабою. В цей же час сельджуцький султан Ізз-ад-дін Кей Кавус II, рятуючись від монголів, переселився зі своїми підданцями з Анатолії до Добруджі з дозволу

візантійського імператора Михаїла VIII Палеолога, звідки незабаром вони були вимушені перейти до Криму. Там Ізз-ад-Дін одружився з донькою золотоординського хана Берке на ім'я Убрай і одержав в управління (*ікта*) міста Солхат (*Старий Крим*) і Судак. Помер Ізз-ад-дін 1278/79 року [Брун 1880, 333; Тизенгаузен 1941, 26; Навширванов 1929, 79].

(До речі, деякі вчені пов'язують етнонім *gagaуз* з іменем Ізз-ад-діна *Кей-Кавуса* (کیکاوس), що досить слушно, зважаючи на походження від відповідних епонімів етнічного імені османів, ногайців, узбеків.)

Хівінський хан Абу-л-Газі (XVIII ст.) повідомляв, що, за народними переказами, до Криму в XIII ст. переселилися з Ірану туркмени-салори [Кононов 1958, 72]. С. Поляков вважає, що про правдивість тих переказів може свідчити існування надгробків у вигляді “дворогих” пірамідок як в Туркменії, де вони належать салорам, так і в Криму, куди їх через Передню Азію могли принести саме туркмени [Поляков 1973, 102-103, 122].

На думку З. Навширванова, в кримському гідронімі *Салгир* відобразився етнонім *салор* ~ *салгир* [Навширванов 1929, 80-81]. Академік П. Кеппен вважав, що назва найбільшої ріки Криму походить від назви розташованого на ній однойменного села [Кеппен 1837, 347, прим. 517]. У Сімферопольському повіті були села *Салгирка* та *Салгирчик*, в Перекопському — *Салгир-Кият*. Ці три ойконіми, безумовно, є вторинними щодо гідронімів *Салгир* та *Салгирчик*, а етимон гідроніма *Салгир* слід пошукати в тюркській апелятивній лексиці.

О. Трубачов вбачає в гідронімі *Салгир* індоарійський мовний релікт. На підставі гідроніма та ойконімів *Salusta* (назва Алушти в Ідрісі, XIII ст.), *Солхат*, *Єні-Сала*, *Улу-Сала*, *Біяс-Сала*, *Фоті-Сала*, *Ходжа-Сала* він створює індоарійський апелятив **salā* “стік, схил”, який нібито мав оронімічне значення “(Таврійські) гори”. Гідронім *Салгир* О. Трубачов пояснює з індоарійських мов як **sal-gir(ī)* “падаюча з гір *Salā*” [Трубачев 1979, 128-133]. Гіпотеза О. Трубачова є хибною, оскільки знаходиться поза межами кримських етнолінгвістичних реалій, а ойконім *Алушта* походить від назви візантійського укріплення *Ἀλουστον φρούριον* “Невмивана (?) фортеця” (у Прокопія Кесарійського, V ст.), ойконім *Солхат* має генуезьке походження і пояснюється з лігурійського діалекту італійської мови [Бушаков 1991; 1992], а в решті

ойконімів представлений кримськотатарський термін *sala* “село”, запозичений у східних слов’ян [Бушаков 1989].

Звернімось до киргизького *salğar* ~ *salqar* (від *sal-* “класти, стелити”) в терміні *salğar col* “велика гірська дорога (*не стежка*)”, котрому протистоїть термін *soqto col* “незручна вузька стежка, їзда по якій виснажує вершника” [Киргизско-русский словарь 1965, 627], та турецьких *salma* (від того ж дієслова *sal-* “розташовувати, стелити; пускати, відпускати”) в терміні *salma siğir* “худоба, що пасеться без пастуха” і *salma* “проточний (про воду)”. Семантика дієслова *sal-* дає підстави тлумачити гідронім *Салгур* як “велика, широка” або “проточна” (ріка), тобто як якісний прикметник *salğur*, утворений за допомогою афікса *-ğir* (*-gir*, *-qir*, *-kir*) від дієслівної основи *sal-* [Abrahamowicz 1971, 40, прим. 81]. Можна також припускати, що вздовж ріки тягнувся великий шлях і саме його наявність відбилася в назві ріки внаслідок топонімічної метонімії. Східнослов’янський термін *сакма* ~ *сокма* “стежка, торована дорога” походить від тюркського *soqta*, тотожнього киргизькому *soqto* в терміні *soqto col*. Вірогідність такої етимології гідроніма знаходить підтвердження в семантиці гідронімів України: (річки) *Текуча*, (балки) *Широка*, (потoki і яри) *Широкий*, (балка) *Широкі Береги* і *Широкі Луки*, (балки) *Шляхова* та (яри) *Шляховий*.

Не виключено, що етнонім *салор* ~ *салгур* (давньотюркське *salğur*) за морфологією ідентичний гідроніму, але має дещо іншу — етнонімічну — семантику, також зумовлену семантичним полем дієслова. На думку М. Баскакова, етнонім *salğur*, утворений від дієслова *sal-* за допомогою афікса *-ğur*, означає “той, хто прокладає шлях”, “той, хто влаштовує, буде” [Баскаков 1980, 204]. (За Рашид-ад-діном, етнонім племені *салор* [*сāлур*] означає “усюди, куди б не прийшов, його меч і булава будуть в дії” [Рашид-ад-дин 1952, 89], а за Абу-ль-Газі-ханом, — “озброєний шаблею” [Кононов 1958, 53]. Східні історики, ймовірно, пов’язували епонім племені з перським *سلاحدر selahdar* “джура”, “завідуючий зброєю (*придворний чин*)”).

Питання щодо можливості походження гідроніма *Салгур* від огузо-туркменського етноніма *салор* ~ *салгур* залишається відкритим. Поява легенди про переселення салорів до Криму могла бути спричинена випадковим збігом етноніма і гідроніма.

Чи існують, крім свідчень істориків, інші докази міграції до Криму туркменів? Такими доказами можна вважати імена туркменських племен, відображені в кримській ойконімії, ними слугують також матеріальна культура і місцева географічна термінологія. Про можливе туркменське походження “дворогих” надгробків у Криму вже згадувалося вище.

В тюркській ойконімії Криму відображені такі імена огузо-туркменських племен: *бечене*, *джебні* ~ *чибні* ~ *чанні* (нині рід *ябані* туркменського племені ерсарі), *йайджи*, *кирик* ~ *кизик* і *баят*. Етноніми *бечене* і *джебні* відображені в назвах сусідніх сіл *Біченак* і *Чабі* Перекопського повіту. Відомо, що сельджуцьке плем'я *чанані* потрапило було до Криму в XIII ст. з Малої Азії через Балкани, але в ойконімах *Біченак* і *Чабі*, вірогідно, представлені родоплемінні імена ногайців, до складу яких увійшли роди і племена різного походження, в тому числі й туркменські. В другій половині XIX ст. рід *бес авил* караногайського племені кенегес називався *беченег* [Калмыков, Керейтов, Сикалиев 1988, 46]. Ногайський етнонім *бес авил* (*бешаул* ~ *бешуйли* ~ *бешевлі*) широко представлений в кримській ойконімії: *Бешевлі* ~ *Бешуйли* в Карасубазарському, Акмечетському, Кефінському та Козловському каймакамствах, *Бешаул* в Кефінському; в Бердянському повіті існував аул *Бешеул* Єдісанської орди. Тамга огузького племені *бечене* [беджене] мала вигляд [Рашид-ад-дин 1952, 89] або [Кононов 1958, 53]; її другий варіант схожий з тамгою *soy* “так”, інакше *sörgö* “так для вичинки шкіри”, роду *бішул* башкирського племені *бішул* [Кузеев 1974, 246], кривного ногайському племені *бес авил*. Можна припускати, що ногайський етнонім *бес авил* є переосмиленим огузьким етнонімом *беченег*, широко представленим в топонімії багатьох регіонів: ойконіми *Біченек* Південного Кавказу [Гусейнзаде 1982] і *Печенята*, *Печіняги* в Добруджі; в Угорщині багато топонімів, утворених від етноніма *besenyo* “печеніг” [Энциклопедический словарь 1891, 655].

Ойконіми *Джайчи*, *Алти-Пармак-*, *Боз-* і *Сууз-Джайчи* в Євпаторійському повіті, населеному ногайцями, дають підставу стверджувати, що до складу Ногайської орди входило туркменське плем'я *йайджи*, з іменем якого Г. Гейбуллаєв пов'язує азербайджанські ойконіми *Яйджи*, *Ашага-* та *Юхари-Яйджи* [Гейбуллаєв 1985, 89-90].

Ойконіми *Кирк-Ашага* в Акмечетському, *Кирк*, *Кучук*- і *Чокракли-Кирк* в Карасубазарському та *Кирк* у Феодосійському повітах походять від етноніма *кирк*. Плем'я *кирик*, або *кизик*, було в складі огузів, у XIV-XV ст. — у складі туркменів. З ним пов'язуються численні ойконіми *Кирикли* в Азербайджані [Алиев 1980, 59]. Етнонім *кирк* представлений в етнонімії караногайців (рід *кирк* племені месіт), каракалпаків (рід *кирк* племені китаї), казахів (рід *кирк* племені сари-уйшунь) та узбеків (плем'я *кирк*).

В ойконімі *Бая[t]-Туркмен*, крім імені народу, відображене ім'я родоплемінної групи *баят*, котра існує і в чарджоуських туркменів — нащадків огузького племені *баят*. Етнонім *баят* широко представлений в ойконімії Азербайджану, Ірану та Туреччини. у складі Киргизької орди ногайців, що займала до 1861 року Північне Присивашся, був аул *Туркмень*. Тамги акногайського роду *тюркпен* “туркмен” співпадають з тамгами туркменської релігійно-соціальної групи *овляд* [Баскаков 1941, 131, 141; Демидов 1976, 33].

Приведені вище історичні і топонімічні дані дозволяють дійти висновку, що огузо-туркменські родоплемінні групи потрапляли зі сходу до Криму як південним шляхом — через Малу Азію і Балкани, так і північним, перебуваючи перед тим спочатку в складі Золотої, а потім — Ногайської орди.

В топонімії Південного берега Криму немає жодного тюрко-монгольського етнотопоніма. Одначе, зважаючи на поселення біля Судака туркменів Ізз-ад-діна, в його окрузі привертає до себе увагу ойконім *Шелен*, схожий з азербайджанськими ойконімами *Шілян-Ашага*, *Шілян-Юхари* та *Шілян-Тязя* (“Нижній, Верхній та Новий Шілян”) в колишньому Геокчайському повіті, котрі, як вважає Г. Агаєв, походять від імені племені *шілян* ~ *шірян* [Агаєв 1964, 149]. Назву *Шелен* село вже мало до 1365 року, коли генуезці захопили Судак з навколишніми селами [Бертъе-Делагард 1914, 18-19, 23], тому представники племені *шілян* або ж вихідці з азербайджанського селища *Шілян* мали прийти до Криму, подібно вірменам та караїмам, внаслідок монгольської навали в XIII ст. (О. Бертъе-Делагард пояснював ойконім *Шелен* з кримськорумейського *şila* “тисяча” — новогрецьке *χίλια* ~ *χίλιοι*, оскільки в генуезьких документах він писався *Sille*, *Sili*, а в перших російських списках кримських сіл — *Шиле* [Бертъе-Делагард 1914, 19]). До свого виходу з Криму у Північне Приазов'я 1779 р. в селі Шелен мешкали румеї. Мешканці Шелена

разом з вихідцями з кримських сіл Айланма, Чермалик (тюркські ойконіми) та Капсіхор (румейський ойконім) заснували в Приазов'ї село Чермалик. Зважаючи на існування в нагірному Криму румейських сіл з такими назвами, як *Шелдан* (румейське *şıldan*, новогрецьке *χελιδόνι* “ластівка”), *Шулю*, *Шурю* (пор. новогр. *χυρο[v]* “фортеця, неприступне місце, оборонна споруда”), *Шума* (пор. новогр. *χύμα* “схил, спуск”), неможна виключати можливість румейського походження ойконіма *Шелен*. Одначе, на тлі історичних свідчень щодо умов поселення туркменів-сельджуків у південно-східній частині Криму, етнографічних і мовних особливостей, притаманних татарам цього регіону, про що йтиметься нижче, етимон ойконіма *Шелен* можна вбачати в перському *شیلان* *şilan* “царська учта, царський стіл”; *şeylan* “обрус”, “віно” (згадаймо тлумачення ойконіма *Вінниця* з апелятива *віно* і те, що Ізз-ад-дін одружився був з дочкою хана Берке). Від перс. *شیلان* походять турецьке *şölen* “званий обід”, *рел.* “трапеза” та киргизьке *şilen* “вид частування в складчину”, *іст.* “почастунок (*кумис* і *м'ясо*), котрий обов'язково давався баями на джайлоо”.

Грекомовні румеї і тюркомовні уруми мешкали до виходу з Криму в одних селах з татарами. Південнобережні татари від Ускюта до Ай-Сереза, значить і в Шелені, називали себе *tat* [Куфтин 1925, 39], тобто вважали себе автохтонним населенням на відміну від татар північного передгір'я і степу. Для південного діалекту кримськотатарської мови характерна сильна палаталізація приголосних у сусідстві з голосними переднього ряду [Ізидінова 1995, 45]. Притаманний поширеному в південно-східному Криму румейському діалекту *айла* (пор. новогр. *ἀγιαλός* “морський берег”) перехід [к] > [ç] перед голосними переднього ряду є характерною рисою південних діалектів азербайджанської мови: *küçä* > *çüçä* “вулиця”, *gün* > *cün* “день”. То можна припустити, що такий перехід був притаманний і татським говіркам східної частини Південнобережжя, принесеним в Крим туркменами-сельджуками Ізз-ад-діна, і виник в діалекті *айла* завдяки його інтерференції з татськими говірками.

Б. Куфтин звернув увагу на “безсумнівні кавказькі та малоазійські риси в культурі південнобережних татар і, зокрема, в їхніх житлах” [Куфтин 1925, 39]. Як він зазначив, в гірських селах зберігалися саклеподібні двоповерхові будинки, що нагромаджуються одні над іншими, створюючи на схилі ущелини багатоярусну споруду. Пересувалися в цих селах кривими сутками із кам'яними

східцями. Будинки мали плоский дах, який ніде не спостерігався у північних передгір'ях (там дахи вкривалися черепицею-татаркою); кімнати розміщалися хрестом, а не в одну лінію; найстаріші будинки не мали вікон, а освітлювалися через особливі отвори в даху або через димохід [Куфтин 1925, 41-42]. Звісно, що тип поселення і тип житла визначаються не лише кліматичними умовами, рельєфом місцевості, наявністю будівельних матеріалів, способом життя, але й історичними традиціями. Описаний Б. Куфтіним тип татарського житла східної частини Південного берега близький до так званого *imaretu*, одного з найбільш поширених типів житла в Азербайджані. Задня і частково бокові стіни житла цього типу сховані в косогорі; верхній отвір даху, складеного з колод, котрі утворюють ступінчате склепіння, слугував для освітлення; дим вогнища виходив через широкий прямий димохід [Народы Кавказа 1962, 105]. Подібні однокімнатні будинки існували й в Анатолії там, де немає лісу. Вони мали плоский дах, який зверху затрамбовувався сумішшю землі та каміння. Світло потрапляло у приміщення через отвір посередині стелі, прямо над тандиром. Отвір слугував за димар. На косогорі будинки розміщалися терасами, і дахи будинків нижнього ряду знаходилися на рівні підлоги будинків наступного ряду. Будинки тулилися один до одного [Народы Передней Азии 1957, 337-338].

(В азербайджанській мові *imarät* значить “великий будинок”. При Сельджукідах і в Османській імперії термін *imaret* мав значення “благодійний заклад”, пор. також прикметник *imaret* “впорядкований” в турецькій і кримськотатарській мовах. Арабський термін *عمارة* *imārat* “будівництво; будівля, будинок” був запозичений тюрками з перської мови у формі *عمارت* *etarät*. В Криму існував ойконім *Имарет* ~ *Емарет*.)

У топонімії південно-східного регіону Кримського півострова відображені орографічні терміни *egeç*, *xasar* і *tütkel*, котрі мають значення “вирва, провалина, провалля, шахта”, та гідрографічні терміни *köbke* з неясним значенням і *tuñaq* “промоїна, вимоїна, де застоюється вода”: гірські хребти *Бюк-* та *Кучук-Егеч* і *Бот-Егеч* на північний схід від Старого Крима; карстові шахти *Еміне-Баїр-Хасар*, *Одаман-Хасар*, *Тюпсюз-Хасар* та *Хундук-Коса[r]* (пор.: лиман *Кундук*, або *Сасик*, в Буджаку) на Карабі-Яйлі, провалля *Хасарлик* на горі Демерджі; провалля *Ат-Сокмак-Тюткель*, печери *Кара-Карлик-Тюткель* і *Курюч-Агач-Тюткель* на Карабі-Яйлі; заболочена місцевість *Хамишин-Кобкесі*

та джерело *Кобкебаглар* (крим.-тат. *bağ* “сад, виноградник”) і *Кічкіне-Кобке* (крим.-тат. *kiçkine* “малий”) біля річки Шелен; озеро *Егіс(Егіс)-Тинах* на Карабі-Яйлі, зрошувальна канава *Яртинах* біля села Ворон, луг *Лахлин-Тинах*, озеро *Егіз-Тинах*, утворене річкою Малбай, колодязь та урочище *Тинак-Баши-Кую* біля села Ай-Серез (пор. урумські назви балок *Тийнагин-Тарама* та *Халфатинаг* у Північному Приазов'ї).

Етимологія і ареал вищеназваних місцевих географічних термінів підтверджують історичні свідчення, що одними з предків татар південно-східного Криму були туркмени-сельджуки. Термін *egeç*, споріднений з турецьким *egiz ~ egin* “плече”, “пагорб, невелике узвишся”, пор. туркменське *egin* “плече”, “пагорб, невелике узвишся” і давньотюркське *egin* “плече”. Термін *hasar* до Криму, ймовірно, занесли вихідці з Закавказзя. Його слід виводити з арабського *خصاص* *hasās* “розколина, щілина, тріщина”, котре могло потрапити в мову туркменів-сельджуків через перське посередництво і змінилося на *hasar* в результаті дисиміляції [s] – [s] > [s] – [r]. У словнику С. Усеїнова термін *tütkel* подано як *тюткеллер* “шахти природні” [Крымскотатарско-русский словарь 1994, 307]. Походить він, вірогідно, від перського *دودکش* *dudkāš ~ dudkeš* “димохід, димар, комин, вогнище”, “шахта”. В азербайджанській мові *dudkeš* значить “димохід”. Перехід загальнотюркської фонемі [ʃ] в [I] притаманний чуваській мові: давньотюркське *qamış* “комиш”— чуваське *xāmäl* “стебло (злаків)”, д.-тюрк. *qış* – чув. *xěl* “зима”, д.-тюрк. *qoyaş* – чув. *xěvël* “сонце”, д.-тюрк. *taş* – чув. *çul* “камінь”. Поява форми *tütkel* в кримськотатарській мові вимагає спеціальної розвідки. Лексему, котра відповідала би кримському географічному терміну *köbke*, не вдалося відшукати ні в тюркських, ні в перській або грецькій мовах, однак його можна порівняти з киргизьким *köböö ~ köbööl ~ köbööt* “вимоїна, заглибина в березі”, ймовірним монголізмом, зважаючи на монгольські афікси множини *-l* і *-t*, присутні у другому і третьому варіантах слова. У старописемній монгольській мові це слово мало би форму **köbege*, пор. кирг. *köböö* “оторочка по краях поли і подолу або по полях головного убору” і калмицьке *köwe* (< старописемне монг. *köbege*) “край, ребро, грань, виступ”, “чагарник, що облямовує поле”, “край капелюха”. Кримськотатарському терміну *тунақ* “промоїна, вимоїна, промивина, водорій, де застоюється вода” відповідає *тунак* “гребля”, “ставок,

водойма” в гагаузькій мові. Іменник *tuṇaq* утворений від дієслова крим.-тат., ног. *tu-* “загатити, спинити”. У словниках огузьких мов аналогічного дієслова не знайшлося, але гаг. *tuṇak* дає підставу припускати, що термін *tuṇaq* у Добруджу, а потім до Криму могли принести саме туркмени-сельджуки.

Історичні свідчення про поселення в південно-східному Криму туркменів-сельджуків, а також наведені етнографічні та лінгвістичні дані, що вказують на можливість міграції в цей регіон тюрків з Азербайджану, можна доповнити ще релігійними аргументами. Татари цього кримського регіону відвідували *aziz* (священне місце) в селі Ельбузлі, котре знаходилось між селом Сали і Судаком, на свято *Ашир куню* – день скорботи мусульман-шиїтів у пам’ять про мученицьку загибель імама Гусейна, сина Алі, внука пророка Мугаммеда [Куртиев 1996, 43-44]. День *ашура* завершує десятиденні траурні церемонії (араб. عاشورا ‘*āṣūrā*’, крим.-тат. *aşır*) і припадає на десяте число місяця мугарема. Шіїзм поширений в Ірані та Азербайджані, а турки і кримські татари є сунітами, у котрих жалоба за Гусейном не відрізняється від решти траурних свят.

Розглянуті історичні свідчення, топонімічні, етнімічні, мовні та етнографічні матеріали вказують на те, що огузо-туркменські племена були вагомим компонентом в етногенезі кримських татар. Після утворення Золотої Орди вони потрапляли до Криму як через Анатолію, так і через східноєвропейські степи. Є підстави ставити питання про переселення до східної частини Південнобережжя тюрків з округи селища Шілян в Азербайджані.

ЛІТЕРАТУРА

Агаев Г.Д. Данные этнотопонимии о расселении тюркоязычных племен в Азербайджане XI-XV вв. // **Этническая ономастика.** Москва, 1984.

Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму / Оттиск из Известий Крымского педагогического института. Кн. 1, отд. 1. Симферополь, 1927.

Алиев А.И. Огузские этнонимы в топонимии Азербайджана // **Ономастика Кавказа.** Орджоникидзе, 1980.

Античные государства... 1984. **Античные государства Северного Причерноморья.** Москва, 1984.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // **Живая старина.** Вып. 1. Санкт-Петербург, 1896.

Баскаков Н.А. Структурные и смысловые модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // **Ономастика Востока.** Москва, 1980.

Бертье-Делагард А.Л. **Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде** / Отдельный оттиск из Записок Одесского общества истории и древностей. Т. 32. Одесса, 1914.

Брун Ф. **Черноморье. Сборник исследований по исторической географии.** Т. 2. Одесса, 1880.

Бушаков В.А. Термины, обозначающие селения и крепости, в топонимии Крыма // **Советская тюркология.** Баку, 1985, № 2.

Бушаков В.А. Семантический анализ крымских ойконимов с топоформантами *-сала, -кой, -эль/-эли* и аффиксом *-лар ~ -лер* // **Советская тюркология.** Баку, 1989? № 2.

Бушаков В.А. Как возникло название города и страны *Крым* // **Къасевет.** 1991, № 1 (21).

Бушаков В.А. *Солхат, Таврика* или *Крым* // **Русская речь.** 1992, № 5.

Гусейнзаде А. Ойконимы Закавказья, включающие этноним *биченек* // **Советская тюркология.** Баку, 1982, № 5.

Демидов С.М. **Туркменские овляды.** Ашхабад, 1976.

Изидінова С. Фонетичні особливості діалектів кримськотатарської мови // **Східний Світ.** 1995, № 1.

Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И.-М. **Ногайцы: Историко-этнографический очерк.** Черкесск, 1988.

Киргизско-русский словарь / Составил К.К. Юдахин. Москва, 1965.

Кондараки В.Х. **Универсальное описание Крыма.** Ч. 1. Николаев, 1873.

Кононов А.Н. **Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского.** Москва; Ленинград, 1958.

Крымскотатарско-русский словарь / Составил С.М. Усеинов. Тернополь, 1994.

Кузеев Р.Г. **Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения.** Москва, 1974.

Куртеев Р. **Календарные обряды крымских татар.** Симферополь, 1966.

Куфтин Б.А. **Жилища крымских татар в связи с историей заселения полуострова: Материалы и вопросы.** Москва, 1925.

Маркевич А.И. Географическая номенклатура Крыма: (Топонимические данные крымских архивов) // **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.** Т. 2 (59). Симферополь, 1928.

Мыц В.Л. О пребывании “черкесов” в Крыму // **Проблемы истории Крыма** / Тезисы научной конференции (23-28 сентября 1991 г., Симферополь). Вып. 1. Симферополь, 1991.

Навширванов З.Ш. Предварительные заметки о племенном составе тюркских народностей, пребывавших на юге Руси и в Крыму // **Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии.** Т. 3 (60). Симферополь, 1929.

Народы Кавказа. Т. 2. Москва, 1962.

Народы Передней Азии. Москва, 1957.

Негри А. Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов // **Записки Одесского общества истории и древностей.** Т. 1. Одесса, 1844.

Поляков С.П. **Этническая история Северо-Западной Туркмении.** Москва, 1973.

Радде Г. Крымские татары // **Вестник Императорского Русского географического общества.** Ч. 18. Санкт-Петербург, 1856.

Радлов В.В. **Образцы народной литературы северных тюркских племен.** Ч. 7: Наречия Крымского полуострова. Санкт-Петербург, 1896.

Рашид-ад-дин. **Сборник летописей.** Т. 1, кн. 1. Москва; Ленинград, 1952.

Севортян Э.В. Крымскотатарский язык // **Языки народов СССР.** Т. 2: Тюркские языки. Москва, 1966.

Смирнов В.Д. **Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в.** Санкт-Петербург, 1877.

Степи...1989. **Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время.** Москва, 1989.

Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.** Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. Москва; Ленинград, 1941.

Трубачев О.Н. Таврские и синдомеотские этимологии // **Этимология.** 1977. Москва, 1979.

Филоненко В.И. К вопросу этимологического анализа тюркских гидронимов Крыма // **Ученые записки Пятигорского педагогического института иностранных языков.** Т. 28. Ставрополь, 1963.

Храпунов И.Н. **Очерки этнической истории Крыма в раннем железном веке. Тавры. Скифы. Сарматы.** Симферополь, 1995.

Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Т. 3А, кн. 6. Санкт-Петербург, 1891.

Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения юго-западной Таврики // **Материалы и исследования по археологии СССР.** № 167. Ленинград, 1970.

Abrahamowicz Z. **Hadży Mehmed Geraj z Krymu. Historia Chana Islama Gereja III.** Warszawa, 1971.

Menges K.H. **The Turkic languages and peoples: An introduction to Turkic studies.** Wiesbaden, 1968.

Schütz E. The Tat people in the Crimea // **Acta Orientalia Hungarica.** Vol. 31, fasc. 1. Budapest, 1977.

AN OGHUZ-TURKMENIAN COMPONENT
IN ETHNOGENESIS OF CRIMEAN TATARS

Summary

Several main ethnolinguistic components took part in ethnogenesis of Crimean Tatars: Rumeic ethnos, Abkhazo-Adigei tribes, Turkmen-Seljuks and the Golden Horde tribes, the conglomeration of which had been formed by Mongols, Tiurks and Alans. The geographical division of the Crimean Peninsula into three zones and composition of the initial components of the ethnogenesis resulted in division of the Crimean Tatar nation into the steppe inhabitants (Noghays), the highland and town inhabitants, and the inhabitants of the Southern Shore (Tats) and in division of the Crimean Tatar language, respectively, into the steppe, middle, and the southern dialects.

The Oghuz-Turkmenian component was considerable. Names of such Turkmenian tribes as *Bayat*, *Bechene*, *Yayji*, *Qiriq*, and *Chapni* that were members of the Golden or the Noghay Horde and had come to the Crimea through the steppes of Eastern Europe reflected in names of the Crimean villages. According to historical evidences, Turkmen-Salors migrated to the Crimea, but there are no sufficient grounds to connect origin of the hydronym *Salghir* with the ethnonym *Salor* (*Salur*, *Salghir*). From a hydrographical point of view semantics of the Turkic hydronym *Salghir* is self-determined, therefore its coincidence with the ethnonym *Salghir* may be casual.

In the XIIIth century the Turkmen-Seljuks headed by Saltuq-Baba (the tribe *Chapani*) and by sultan Izz-ad-din Key-Kavus had come from Anatolia to the Crimea through the Balkans and settled near Sudaq and Eski Kirim. Peculiarities in phonetics of the Tat and Rumeic dialects in the eastern part of the Southern Shore (the transition of the consonant **k** into **ç** before the front vowels), type of the village houses, local geographical terms (*egeç* “mountain ridge”, *tütkel* and *xasar* “karst pit”), and the oikonym *Shelen* suggest that to this part of the Crimea Tiurks migrated from Azerbaijan. A local term *tynaq* “pool” and its analog *tynak* “dam”, “pond” in the

Gagauz language are indicative of historical bonds between Tats of the Sudaq region and the Gagauz nation, whose eponym might be sultan *Key-Kavus*.